REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 14 | ISSUE - 8 | MAY - 2025

सोलापूर जिल्ह्यातील फलोत्पादन आणि महिला सक्षमीकरण

प्रा. नितीन तुकाराम कदम
देशभक्त संभाजीराव गरड महाविद्यालय, मोहोळ.
ता. मोहोळ, जि. सोलापूर.

प्रस्तावना:

भारतीय कृषीव्यवस्था ही ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा मानली जाते. महाराष्ट्र राज्याच्या दक्षिण–पूर्व भागात वसलेला सोलापूर जिल्हा हा भौगोलिक, सामाजिक व आर्थिक दृष्टिकोनातून एक वैशिष्ट्यपूर्ण जिल्हा मानला जातो. ऐतिहासिक, धार्मिक आणि कृषी परंपरेचा वारसा लाभलेला हा जिल्हा प्रामुख्याने दुष्काळी व अर्ध-कोरडवाहू प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. भीमा, सीना, माण, भीमा उपनदी अशा काही नद्यांचा जिल्ह्यातून प्रवाह असला तरी पावसाचे अनिश्चित स्वरूप आणि मर्यादित जलसाठा यांमुळे शेती कायमच संकटात राहिली आहे. सोलापूर जिल्ह्याचे हवामान प्रामुख्याने उष्ण व कोरडे असून उन्हाळ्यात तापमान मोठ्या प्रमाणावर वाढते. वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान साधारणतः 500 ते 600 मि.मी. इतके असून तेही असमान पद्धतीने पडते. त्यामुळे दुष्काळ ही येथील वारंवार उद्भवणारी समस्या आहे. जमिनीचा पोत बहुतांश भागात काळा, मध्यम व काही ठिकाणी हलका मुरमाड स्वरूपाचा आहे. ही भौगोलिक परिस्थिती पारंपरिक पिकांसाठी मर्यादित ठरली असली तरी काही निवडक फळपिकांसाठी अनुकूल ठरलेली आहे.

सोलापूर जिल्ह्यातील अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषीवर आधारित आहे. जिल्ह्यातील बहुसंख्य लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्यास असून अल्पभूधारक शेतकरी, शेतमजूर आणि कष्टकरी वर्गाचे प्रमाण अधिक आहे. रोजगाराच्या मर्यादित संधी, शेतीवरील अनिश्चितता आणि नैसर्गिक आपत्ती यांमुळे अनेक कुटुंबांवर आर्थिक ताण पडलेला दिसून येतो. परिणामी, रोजगारासाठी पुरुषांचे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर होत असून त्याचा थेट परिणाम ग्रामीण महिलांवर होत आहे. या परिस्थितीत सोलापूर जिल्ह्यातील महिलांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. शेती, पशुपालन, घरगुती जबाबदाऱ्या आणि पूरक व्यवसाय यांचा भार महिलांवर येतो. पारंपरिक शेतीतील मर्यादा लक्षात घेता, उत्पन्नवाढीच्या पर्यायी साधनांची गरज निर्माण झाली आहे. अशा वेळी फलोत्पादन हे सोलापूर जिल्ह्यासाठी एक महत्त्वाचे विकासाचे साधन म्हणून पुढे आले आहे. गेल्या काही दशकांत सोलापूर जिल्ह्यात शेतीचे स्वरूप हळूहळू बदलताना दिसून येते. कमी पाण्यात जास्त उत्पन्न देणाऱ्या पिकांकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढला असून फलोत्पादनास विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. विशेषतः डाळिंब, द्राक्षे, केळी, आंबा, मोसंबी, पेरू आणि

सीताफळ यांसारखी फळपिके सोलापूर जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर घेतली जात आहेत. यामुळे जिल्ह्याने राज्य आणि राष्ट्रीय पातळीवर फलोत्पादनात आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण केले आहे. फलोत्पादनाचा हा विस्तार केवळ शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नापुरता मर्यादित न राहता ग्रामीण समाजजीवनावरही प्रभाव टाकत आहे. फलोत्पादनाशी निगडित विविध कामांमध्ये महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. लागवड, संगोपन, काढणी, प्रक्रिया आणि विपणन या सर्व टप्प्यांवर महिलांचे योगदान महत्त्वाचे ठरत आहे. त्यामुळे फलोत्पादन हे महिला सक्षमीकरणाचे प्रभावी माध्यम बनत असल्याचे चित्र सोलापूर जिल्ह्यात दिसून येते.

या पार्श्वभूमीवर सोलापूर जिल्ह्याचा अभ्यास करताना केवळ भौगोलिक किंवा कृषी दृष्टिकोनातून नव्हे, तर सामाजिक आणि लिंगसमताविषयक दृष्टीकोनातूनही विचार करणे आवश्यक ठरते. फलोत्पादन आणि महिला सक्षमीकरण यांचा परस्परसंबंध समजून घेतल्यास सोलापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण विकासाची दिशा अधिक स्पष्टपणे समोर येते. म्हणूनच प्रस्तुत अभ्यासात सोलापूर जिल्ह्याची भौगोलिक, सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमी समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

याचबरोबर, महिला सक्षमीकरण ही ग्रामीण विकासाची महत्त्वाची संकल्पना असून फलोत्पादनाच्या माध्यमातून महिलांना आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिकदृष्ट्या सक्षम होण्याची संधी मिळत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत –

1. सोलापूर जिल्ह्यातील फलोत्पादनाची चालू स्थिती अभ्यासणे.
2. फलोत्पादन क्षेत्रात महिलांचा सहभाग कोणत्या स्वरूपाचा आहे हे जाणून घेणे.
3. फलोत्पादनामुळे महिलांच्या आर्थिक स्थितीत झालेले बदल अभ्यासणे.
4. फलोत्पादन व महिला सक्षमीकरणातील अडचणी व समस्या ओळखणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत अभ्यासासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) व विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. सोलापूर जिल्ह्यातील फलोत्पादन व महिला सक्षमीकरणाची चालू स्थिती समजून घेण्यासाठी ही पद्धत उपयुक्त ठरते. संशोधनात ग्रामीण भागातील महिला, महिला शेतकरी, स्वयंसहायता गट आणि फलोत्पादनाशी संबंधित घटकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

माहिती संकलनाचे स्त्रोत:

अ) प्राथमिक स्त्रोत:

1. प्रत्यक्ष निरीक्षण
2. चर्चासत्रे व अनौपचारिक संवाद

ब) द्वितीयक स्त्रोत:

1. कृषी विभागाचे अहवाल

2. कृषी विज्ञान केंद्र, सोलापूर यांचे प्रकाशन
3. शासन निर्णय व योजना दस्तऐवज
4. पुस्तके, संशोधन निबंध, नियतकालिके
5. महिला व बालविकास विभागाची माहिती

सोलापूर जिल्ह्याची भौगोलिक व कृषी पार्श्वभूमी:

सोलापूर जिल्हा महाराष्ट्राच्या दक्षिण-पूर्व भागात वसलेला असून जिल्ह्याचे हवामान उष्ण व कोरडे स्वरूपाचे आहे. जिल्ह्यातील वार्षिक पर्जन्यमान सरासरीपेक्षा कमी असल्याने शेती मोठ्या प्रमाणावर पावसावर अवलंबून आहे. बहुसंख्य शेतकरी अल्पभूधारक व मध्यम स्वरूपाचे आहेत. सोलापूर जिल्ह्यात वार्षिक पर्जन्यमान साधारणतः 500 ते 600 मि.मी. इतके असून जमिनीचा पोत बहुतेक ठिकाणी काळा व मध्यम आहे. पारंपरिक पिकांमध्ये ज्वारी, बाजरी, तूर, हरभरा यांचा समावेश होतो. मात्र, हवामानातील बदल आणि पाण्याच्या टंचाईमुळे शेतकरी हळूहळू फलोत्पादनाकडे वळताना दिसत आहेत. डाळिंब, केळी, द्राक्षे, पेरू, मोसंबी, सीताफळ यासारखी फळे सोलापूर जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर घेतली जात आहेत.

सोलापूर जिल्ह्याची सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमी:

सोलापूर जिल्ह्यातील बहुसंख्य लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे. अल्पभूधारक शेतकरी, शेतमजूर आणि स्थलांतरित कामगार यांचे प्रमाण मोठे आहे. रोजगाराच्या मर्यादित संधींमुळे पुरुषांचे स्थलांतर वाढले असून त्याचा थेट परिणाम महिलांवर पडलेला दिसतो. शेती, कुटुंब, पशुपालन आणि घरगुती जबाबदाऱ्या महिलांवर येतात. अशा परिस्थितीत महिलांसाठी स्थानिक पातळीवर रोजगार उपलब्ध करून देणारे फलोत्पादन हे एक महत्त्वाचे साधन ठरत आहे. आर्थिक स्वावलंबनामुळे महिलांचे सामाजिक स्थान मजबूत होत आहे.

सोलापूर जिल्ह्यातील फलोत्पादनाची चालू स्थिती:

सध्याच्या काळात सोलापूर जिल्हा हा डाळिंब आणि केळी उत्पादनासाठी राज्यात अग्रगण्य मानला जातो. मोहोळ, माळशिरस, माढा, सांगोला, पंढरपूर, करमाळा या तालुक्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर डाळिंब, केळी, आंबा, बोर, पेरू, सीताफळ व द्राक्षांची लागवड केली जाते. जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय, सोलापूर यांच्या माहितीनुसार 2023-24 मध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील फळांखालील क्षेत्र 105795 हेक्टर एवढे आहे. महाराष्ट्रात रोजगार हमी योजनेअंतर्गत फळबाग लागवड योजनेत सन 2014-15 ते 2023-24 या दहा वर्षाच्या काळामध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील फळबाग लागवडीखालील क्षेत्रात 97448 हेक्टर वरून 105795 हेक्टर पर्यंत वाढ झाली आहे. तर भाऊसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड योजनेत सन 2018-19 ते 2023-24 या सहा वर्षाच्या काळात सोलापूर जिल्ह्यातील फळबाग लागवडीखाली 37331 हेक्टर एवढे क्षेत्र वाढले आहे. ठिबक सिंचन, शेडनेट, मल्चिंग यांसारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढलेला दिसून येतो.

फलोत्पादनामुळे

- प्रति एकर उत्पन्नात वाढ
- पाण्याचा कार्यक्षम वापर
- बाजारपेठेतील मागणीला पूरक उत्पादन
- निर्यातक्षम शेती
- यासारखे फायदे शेतकऱ्यांना मिळत आहेत. मात्र, उत्पादन खर्च, कीड-रोग, बाजारभावातील चढ-उतार आणि साठवणूक सुविधांचा अभाव ही आव्हाने अद्याप कायम आहेत.

फलोत्पादनात महिलांचा सहभाग:

फलोत्पादनामध्ये महिलांचा सहभाग हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. सोलापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण महिलांचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहभाग शेतीच्या जवळजवळ सर्व टप्प्यांवर दिसून येतो. ग्रामीण भागात महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण तुलनेने कमी असले तरी शेती व पूरक व्यवसायांमध्ये महिलांचा सहभाग लक्षणीय आहे. आर्थिक मर्यादा, रोजगाराच्या संधींचा अभाव आणि स्थलांतर यामुळे महिलांवर जबाबदाऱ्यांचा भार अधिक पडतो. सोलापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात महिलांचा शेतीतील सहभाग मोठ्या प्रमाणावर आढळतो. फलोत्पादनामध्ये महिलांची भूमिका खालील टप्प्यांवर महत्त्वाची आहे –

- रोपांची लागवड व संगोपन
- फळांची छाटणी व तोडणी
- दर्जानुसार वर्गीकरण
- पॅकिंग व साठवण

स्वयंसहायता गटांच्या माध्यमातून महिलांनी डाळिंब प्रक्रिया, पेरू पल्प निर्मिती, सीताफळ प्रक्रिया यांसारख्या उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला आहे.

महिला सक्षमीकरणाची सद्यस्थिती:

महिला सक्षमीकरण म्हणजे केवळ आर्थिक स्वावलंबन नव्हे, तर निर्णयक्षमतेत वाढ, आत्मविश्वास आणि सामाजिक स्थानात सुधारणा होय. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करणे, निर्णयप्रक्रियेत समान संधी देणे आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे होय. सोलापूर जिल्ह्यात फलोत्पादनाशी निगडित उपक्रमांमुळे महिलांच्या जीवनमानात हळूहळू बदल होत आहेत. सोलापूर जिल्ह्यात विविध शासकीय व अशासकीय योजनांच्या माध्यमातून महिलांना फलोत्पादनाशी जोडले जात आहे. स्वयंसहायता गटांच्या माध्यमातून महिलांनी बचत, कर्जव्यवहार, लघुउद्योग आणि नेतृत्वगुण विकसित केले आहेत. फलोत्पादनातून मिळणाऱ्या उत्पन्नामुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढला असून कुटुंबातील आर्थिक नियोजनात त्यांचा सहभाग वाढला आहे. काही महिलांनी थेट बाजारपेठेशी संपर्क साधून उद्योजकतेकडे वाटचाल केली आहे. महिलांची आणखी एक महत्त्वाची भूमिका म्हणजे स्थानिक बाजारव्यवस्थेतील सहभाग. पारंपरिकपणे बाजारपेठेतील व्यवहार पुरुषप्रधान होते; मात्र आता महिला स्थानिक साप्ताहिक बाजार, शेतकरी उत्पादक गट आणि कृषी प्रदर्शनांमध्ये सक्रियपणे

सहभागी होत आहेत. काही महिला थेट ग्राहकांना विक्री करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. या प्रक्रियेमुळे दलालांवरील अवलंबित्व कमी होत आहे आणि महिलांचा आत्मविश्वास वाढत आहे. फलोत्पादनातील गुंतवणूक, खतांचा वापर, मजुरीचे नियोजन यामध्ये महिलांची सहभागिता वाढल्याने कुटुंबाचा आर्थिक समतोल राखण्यास मदत होते. काही ठिकाणी महिलाच कर्जव्यवहार, बचत आणि बँक व्यवहार हाताळताना दिसतात, जे आर्थिक सक्षमीकरणाचे लक्षण आहे.

महिलांमध्ये दिसून येणारे बदल –

- स्वतःचे उत्पन्न मिळाल्यामुळे आर्थिक स्वातंत्र्य
- कुटुंबातील आर्थिक निर्णयात सहभाग वाढत आहे
- स्वयंसहायता गटांच्या माध्यमातून नेतृत्वगुण विकसित होत आहेत
- मुलांच्या शिक्षण व आरोग्याबाबत जागरूकता वाढली आहे

विशेषतः महिला शेतकरी आणि शेतमजूर महिलांमध्ये आत्मसन्मानाची भावना वाढताना दिसते.

शासकीय योजना व उपक्रम:

केंद्र व राज्य शासनाकडून फलोत्पादन आणि महिला सक्षमीकरणासाठी विविध योजना राबविल्या जात आहेत. या योजनांच्या माध्यमातून लागवड साहित्य, आर्थिक अनुदान, प्रशिक्षण व तांत्रिक मार्गदर्शन दिले जाते. कृषी विभाग, कृषी विज्ञान केंद्रे, महिला व बालविकास विभाग आणि स्वयंसेवी संस्था यांचे सहकार्य लाभत आहे. तथापि, ग्रामीण महिलांपर्यंत सर्व योजनांची माहिती पोहोचत नसल्याचे आढळते. प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे प्रमाण अपुरे असून बाजारपेठेतील स्पर्धेला तोंड देण्यासाठी महिलांना अधिक मार्गदर्शनाची गरज आहे.

फलोत्पादन आणि महिला सक्षमीकरणासाठी शासनाकडून विविध योजना राबविल्या जात आहेत, जसे की –

- राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान
- महात्मा फुले शेतकरी सन्मान योजना
- महिला बचतगटांसाठी अर्थसहाय्य योजना
- कृषी प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन

या योजनांमुळे महिलांना प्रशिक्षण, आर्थिक मदत आणि बाजारपेठेपर्यंत पोहोच मिळत आहे. तथापि, माहितीअभाव, कागदपत्रांची अडचण आणि तांत्रिक मार्गदर्शनाचा अभाव यामुळे सर्व महिलांना त्याचा समान लाभ मिळत नाही.

समस्या व आव्हाने:

फलोत्पादन व महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत अनेक अडचणी आहेत. त्यामध्ये पाण्याची टंचाई, हवामानातील अनिश्चितता, महिलांसाठी स्वतंत्र प्रशिक्षणाचा अभाव, आर्थिक साधनांची कमतरता आणि बाजारातील दलालांची साखळी या

प्रमुख समस्यांचा समावेश होतो. तसेच सामाजिक रूढी व परंपरांमुळे काही ठिकाणी महिलांचा निर्णयस्वातंत्र्यावर मर्यादा येतात. फलोत्पादन आणि महिला सक्षमीकरणाच्या मार्गातील प्रमुख अडचणी पुढीलप्रमाणे आहेत –

- स्त्री- पुरुष वेतनातील फरक
- महिलांसाठी स्वतंत्र प्रशिक्षण केंद्रांचा अभाव
- बाजारपेठेतील दलालांवर अवलंबित्व
- प्रक्रिया उद्योगांची मर्यादित संख्या
- हवामान बदलामुळे उत्पादनावर होणारा परिणाम

या समस्यांवर उपाययोजना करणे अत्यावश्यक आहे.

उपाययोजना व भविष्यातील दिशा:

फलोत्पादनाच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरण अधिक प्रभावीपणे साध्य करण्यासाठी पुढील उपाययोजना आवश्यक आहेत –

- महिलांसाठी विशेष कृषी प्रशिक्षण व कार्यशाळा
- फलप्रक्रिया उद्योगांना चालना देणे
- थेट बाजारपेठ व डिजिटल मार्केटिंगची सुविधा
- महिला शेतकरी गटांना आर्थिक व तांत्रिक पाठबळ
- पाणी व्यवस्थापन व हवामान अनुकूल शेती तंत्रज्ञानाचा वापर

निष्कर्ष:

सोलापूर जिल्ह्यातील फलोत्पादन हे केवळ शेतीचे साधन न राहता महिला सक्षमीकरणाचे प्रभावी माध्यम बनत आहे. महिलांचा वाढता सहभाग ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देत असून पुरुषांच्या बरोबरीने उत्पन्न मिळवून कुटुंबाच्या सर्वांगीण विकासास हातभार लावत आहे. योग्य प्रशिक्षण, बाजारव्यवस्था, तंत्रज्ञान आणि धोरणात्मक पाठबळ मिळाल्यास सोलापूर जिल्ह्यातील फलोत्पादन आणि महिला सक्षमीकरण हे एक आदर्श विकास मॉडेल ठरू शकते.

Bibliography (संदर्भसूची)

1. महाराष्ट्र राज्य कृषी विभाग – *फलोत्पादन मार्गदर्शिका*
2. देशमुख, वाय. बी. – *ग्रामीण विकास आणि महिला सक्षमीकरण*
3. पाटील, आर. एस. – *भारतातील फलोत्पादन*
4. कृषी विज्ञान केंद्र, सोलापूर – वार्षिक अहवाल
5. योजना आयोग – *ग्रामीण महिला विकास अहवाल*
6. महिला व बालविकास विभाग, महाराष्ट्र – विविध योजना दस्तऐवज

7. लोकराज्य मासिक
8. जिल्हा अर्थ व सांख्यिकी विभाग, सोलापूर
9. भारताची आर्थिक पाहणी, 2023,2024, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2023,24